

Михайлина Шумка, кандидат філософських наук, викладач кафедри гуманітарних наук Інституту економіки і підприємництва м. Тернопіль

Мова та символ як засіб спілкування минулого та майбутнього

Мова – це складний багатоплановий соціальний феномен, який у своїй цінності не тільки несе інформацію про події і думки та являє собою засіб спілкування, а й відтворює історію розвитку нації, особливості її психічної моделі, шляхи розбудови її ментальної суті. Мова є основним засобом передавання культури. Водночас вона – свого роду творець і організатор нашого досвіду, який об’єктивується у двох основних і протилежних формах: конкретній та абстрактній.

Конкретною формою у відношенні до виробничої діяльності є “олюднена” природа – усі ті предмети, процеси, які перетворені працею і поставлені на службу людству.

Абстрактною формою об’єктування є знакова система – мова. У цій якості мова представляє собою не тільки засіб живого спілкування людей, але й сховище накопичених знань, осередок інформації.

Саме мова з усіх знакових системах і формах культури здатна в найекономнішій формі закодувати, зберегти й передати надзвичайно великий обсяг знань, спостережень і узагальнень, що впливають із практичної діяльності маси людей.

У праці “Українська культура” професор І.Огієнко зазначає: ” Мова це наша національна ознака життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної нації, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові стара й нова культура, ознака нашого національного визнання. Мова це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції”[1].

У пошуках об’єктивних шляхів розвитку мови, тенденцій, що визначають її життя, факторів, що сприяють формуванню “культури мови”, мови майбутнього цивілізованого українського народу, професор зіставляє, порівнює, підбирає аналоги в минулому, аналізує сучасний стан її розвитку,

розглядає мовотворчість українських письменників. У своїй концепції І.Огієнко пов'язує розвиток національної мови з духовним життям народу, його самосвідомістю, культурою, вірою. Вчений переконує, що світогляд наших предків глибоко проник у мову, в якій залишився і до сьогодні.

На думку Івана Огієнка, ступінь зрілості народу і ступінь глибини його духовної культури – то ступінь розвитку рідної мови. У своїй концепції вчений виходить із позиції, що “між життям людини і життям мови не має великої різниці” [2].

Мова є особливою енергетикою духу, одним із втілень духовної матерії Космосу. Мова є знаково-звуковою системою із особливою скарбницею координат та акордів.

Мова – складна і поліфункціональна структура, основним “будівничим матеріалом” якої є слова. Слово містить в собі і зберігає знання про дійсність. Увесь зовнішній світ проходить крізь слова й відшукується в них. Слова – це колективна пам'ять носіїв мови, ”пам'ятник культури” [3].

Слово, одночасно із призначенням бути засобом спілкування, накопичує і зберігає інформацію про осягнений світ. Слова - це текст і підтекст, образ і думка, конкретне поняття і символ, ідея і форма, зміст і стиль, відбиток речей[4].

Проблема словесного символу була однією з головних проблем представників східнослов'янського мовознавства. У 30-і роки М.О.Максимович “знайшов ключ до своєрідних особливостей “Слова”, А.М.Лобода слідом за М.В.Владимировим, стверджує пріоритетність його суджень про “Слово”, про книжні та народні елементи в ньому. Дослідники цілком мотивовано вбачають у цьому “початок наукового напрямку”, де М.О.Максимович виступає в ролі “попередника Буслаєва й особливо Потебні” [5].

У такому контексті цілісна концепція словесного символу, що склалася в наукових розвідках М.О. Максимовича, а згодом лягла в основу наступної розробки цієї теми східнослов'янського мовознавства, мала особливу цінність, визначивши як провідну ідею реалістичних витоків, джерел словесної символіки, її опору на народно-пісенні образи, народно-міфологічні уявлення, що побутують в українських звичаях, народних обрядах. Такий підхід

виправдав себе і в дослідженнях тих сучасників і наступників ученого, які звернулися до цієї проблеми. А саме у своїх працях М.І.Костомаров в 40-і роки пізніше прагнув розглянути “всю символіку природи, що відображена в народній поезії”, виділивши на першому плані, як і в М.О. Максимович, словесний символи рослинного й тваринного світу. Якщо М.О.Максимович привернув увагу до слів символів, що “носять на собі відбиток давньої слов’янської міфології” [6], а М.І.Костомаров систематизуючи символіку природи українських і російських народних пісень, підкреслив взаємообумовленість міфів і символів, то О.О.Потебня словесну символіку народних пісень, найперше східнослов’янських, вивів у широкі сфери філософсько-лінгвістичних осмислень.

Вони стали визначальними для характеристики словесного символу й слова взагалі в тій складній і багатоплановій системі концептуально-теоретичних ідей, що була створена О.О.Потебнею і знаменувала собою новий етап у розвитку східнослов’янського-слов’янського мовознавства.

Надалі міфо-поетичний аспект все активніше взаємодіє з іншими (функціонально-семантичним, психолінгвістичним, етнолінгвістичним, антропоцентричним тощо), формується поліаспектна багатомірність символіки. Створення, функціонування, сприйняття словесного символу стає для О.О. Потебні втіленням того, як мова “веде думку тим же шляхом узагальнення й абстрагування, яким згодом іде наука”[7].

Символ представляє собою першопочаткову і загальну сторону пізнання, яка утворилася природно-історичним шляхом для образного відтворення у свідомості людини абстрактних ідей, предметів, відносин.

Лише завдяки символу можна найбільш конструктивним принципом або знаково-мовним утворенням виразити онтологію світу на найрізноманітніших етапах культурної історії. Символ виходить з живого споглядання дійсності. Він є способом відбиття цієї дійсності, її відтворення у деякій чуттєво-наочній та конкретно-відчутній формі. Проте, символ не залишається у цій безпосередній чуттєвості - вона у символі доводиться до ступеню абстрактного мислення. Інакше кажучи, символ є непростим представленням яких-небудь

чуттєво сприйнятих явищ та процесів дійсності у їх конкретній і безпосередній даності - він являє собою таку цінність, котра є узагальненням істотних закономірних зв'язків цих явищ та процесів. Окрім чуттєвої, безпосередньої та абстрактної, ідеально уявної сторін, символ містить ще й третю сторону - практично-сміслову спрямованість. Чуттєве сприйняття переходить у абстрактне мислення і стає узагальнюючою моделлю або сутнісною закономірністю самого ж себе, а після цього повертається до своїх витоків - реального світу. Це повернення можливе лише через дійсну повсякденну життєдіяльність людей. В аспекті цієї третьої своєї сторони символ виступає як носій значної смислової енергії культурно-соціального перетворення світу.

Таким чином, символ можна визначити як безмежну в своїй смисловій глибині єдину, і водночас подільну цілісність чуттєвого та абстрактного, одиничного та загального, сутності і явища. Він являє собою модельно-цілісне, закономірно-сутнісне відображення об'єктивної реальності, у якому при допомозі наочного образу виступає узагальнений принцип конструювання цієї дійсності, який потенційно містить, по-перше, всі її можливі прояви, а, по-друге, наділений здатністю практичного перетворення цієї дійсності. "Змістовність світу - це "онтологія" різних знаково-символічних систем, форм культури, бо півт має сенс лише стосовно єюдини і її культури. Таким чином, говорити про змістовність світу - те ж саме, що говорити про зміст відповідних знаково-символічних систем"[8].

Символ в системі культури - це збірне поняття для відображення загального принципу конструювання культурних змістів і цінностей принципу, котрий виявляє себе в багаточисленних феноменах, кожен із них зокрема у своїй основі, хоч і має символічну природу, та не завжди до кінця її вичерпує.

Розглядаючи місце і роль символу в системі культури, потрібно відмітити його найважливіші функції, а саме: світоглядно-пізнавальну, регуляторно-адаптивну і комунікативно-інформаційну.

Світоглядно-пізнавальна функція символу має здатність відтворювати дійсність у всіх галузях культури. Так, універсальна концепція світу наших пращурів втілилася у символічному образі світового дерева. Символіка

світового дерева (Дерева Життя) - визначає модель світу людських колективів Старого і Нового Світу. Вона залишила слід в релігійних і космологічних уявленнях, які пізніше знайшли своє відображення в мистецтві, архітектурі, в ритуалах, іграх та поетичних образах. Світове дерево об'єднує в собі три світи: верхній - небо, життя богів - крона, середній (стовбур) - земне життя людей, нижній (коріння) - підземний, потойбічний світ. Окрім того, образ Дерева Життя, був ще й образом родючості. В багатьох міфах помітний зв'язок світового дерева з богинею-матір'ю. Цей образ був настільки багатограним, що символізував і невичерпну життєву силу, і вічне оновлення та відродження, і все живе. Подекуди можна простежити, що із символом світового дерева порівнювали книгу життя. Наче на її листках та гілках дерева написана доля людей, а от коли людина помирає, то з дерева опадає листок. Як зазначає М. Еліаде: "Світове дерево стає, таким чином, Деревом Життя і Безсмертя. Збагачене багаточисельними двійниками і доповнюючими символами (Жінка, Джерело, Молоко, Тварини, Плоди і т. п.), Світове Дерево постає перед нами завжди вмістилищем життя і повелителем долей." [9]

Пізніше цей символ дерева переростає у символ оберега роду українського. Так, калина, верба та тополя стають символами-оберегами України, символізуючи життєву силу, вічне оновлення і відродження. І до сьогоднішніх днів дійшов до нас обряд пошанування образу дерева: під час купальських (купальське деревце), новорічних (новорічна ялинка), вербних свят ("Верба б'є, не я б'ю..."). Дерево символізує не тільки організацію світу в просторі, але і організацію світу в часі.

Близьким до символізації світового дерева є символ хреста, як символ центру, єдності життя і смерті, духовного і матеріального. Окрім того, знак хреста - це знак Трійці (Тризуба). В ієрархії абстрактних символів світобудови знак Трійці (Тризуба) займає найпочесніше місце. Стислим символічним записом складної світоглядної концепції може слугувати таке пояснення знаку Тризуба (Трійці): дві триєдині сили (чоловіча і жіноча) творять третю - синівську. Ця трійця сил (батьківська, материнська, синівська) творить нові триєдині світи. Власне так уявляли розвиток Всесвіту наші предки: Бог Отець

поєднується з Богинею Матір'ю, народжується Бог Син, який розвиваючись і мужніючи, стає Богом Отцем і розпочинає новий цикл світотворення.

Сліди Тризуба (Трійці) зустрічаються в Скандинавії, Візантії, Греції. Український тризуб свідчить про історичний і логічний зв'язок з культурними впливами греків, римлян, кельтів-галів.

Сила того чи іншого символу не в красі його, а в енергетиці, в тих реаліях, які символіка репрезентує і в тих ідеях, які ці реалії виражають. Світогляд цілі та енергетика досягнення і є ідейним вираженням реалій світобудови, короткою ідеологією. Найбільш стислим виразом національної ідеології є національна символіка - знак Трійці (Тризуб) і барва Трійці (золотаво-жовте сяйво вогненої батьківської іпостасі та блакитне вологої материнської в поєднанні).

Наступною є адаптивно-регуляторна функція. Вона розкриває зміст символу, котрий служить регулятором поведінки людини, інструментом адаптації її в культурі, а також засобом встановлення взаємозв'язків між людьми. Саме ця функція особливо яскраво проявляється в обрядах і звичаях.

Обрядовість і звичаєвість були свого роду непорушними законами буття, його духовною і моральною підосною. Обрядове дійство вважалося священним. Знання міфологічної образності дає можливість читати обрядове дійство як своєрідне інсценізоване письмо. Розшифрування того чи іншого обрядового символу засвідчує нерозривну єдність різноманітних елементів традицій, звичаїв та обрядів, тим самим підкреслюючи їх глибоке світоглядне джерело. Обрядова символіка ніколи не була випадковою умовністю. Вона своїм корінням глибоко сягає у сприйняття нашими пращурами світобудови та поглядів на природу. Наприклад, хліб, як неодмінний учасник усіх обрядів та звичаїв, є символом здоров'я, працьовитості, земної щедрості і родючості; сіль - символ пізнання; ліс - символ таємниці, кордону між двома світами; сіно - це символ метушливості, пробудження від сну (дитині встеляли сіно в колиску, на Різдвяні свята вносили сіно - народження нового світу) та інші. Обряди і звичаї несуть в собі споконвічні знання про природу людського буття.

Третьою функцією символу, яка наочно простежується у культурі нашого народу, є комунікативно-інформаційна функція. Ця функція розкриває здатність символу акумулювати в собі здобутки культури минулого і переносити їх із одного пласту в інший. Таким могутнім символом може бути лише слово. Воно служить тим символом, який містить в собі, за діалектичним законом, і ідеальне, і матеріальне, а саме: слово мислиться як таким, що належить світові земному, і водночас є символом трансцендентного, Божого. Було сказано, що істина передається людям у божих текстах, приписах, посланнях. Ці тексти насичені таємничістю і багатозначністю.

Людське слово має в собі щось чародійне, містить таємничу силу, визначити яку є великою мудрістю. Таке вірування розвинуло у наших прародичів любов до поезії і витворило безмір пісень.

Слово як символ - це цілісний багатозначний світ внутрішніх відносин. За своєю будовою слово трилике. Це і кістяк, тобто фонема, що несе собою матеріальну субстанцію, і значення, що собою несе слово, як морфема, і найосновніше - це духовна субстанція або семема. Об'єднавши все це воедино, маємо магічне за своєю сутністю слово, котре можна порівняти із тілом, душею та духом.

До нашого часу дійшли особливі за своєю природою слова - замовляння, котрі передають діалог Людини зі Світом. Замовляння були серцевиною язичницького світогляду та життєвого укладу. В замовляннях перед нами постає давній пласт язичницької свідомості та язичницької культури. У замовляннях присутня астральна, водяна, тваринна, рослинна та інша символіка. Слово є джерелом самосвідомості народу. "Чим далі в старовину, - пише О. Потебня, - тим звичніша і міцніша віра у здатність слова однією своєю появою витворювати те, що ним позначено." [10]

Отже, основними проявами символу є мова, міф, релігія, мистецтво і наука. Саме в цих формах існує і передається (відтворюється) культура, і саме в них люди можуть побачити, зрозуміти, відтворити і переробити світ.

Символ виходить з живого споглядання дійсності. Він є способом відбиття цієї дійсності, її відтворення у деякій чуттєво-наочній та конкретно-

відчутній формі. Проте, символ не залишається у цій безпосередній чуттєвості - вона у символі доводиться до ступеню абстрактного мислення. Інакше кажучи, символ є непростим представленням яких-небудь чуттєво сприйнятих явищ та процесів дійсності у їх конкретній і безпосередній даності - він являє собою таку цінність, котра є узагальненням істотних закономірних зв'язків цих явищ та процесів. Символ - це "чітке розрізнення і протиставлення елементів дійсності, чітке їх об'єднання у системну цілісність, узагальнення даних чуттєвого досвіду і перетворення всієї... чуттєвої дійсності в узагальнену закономірність". [8]

Окрім чуттєвої, безпосередньої та абстрактної, ідеально уявної сторін, символ містить ще й третю сторону - практично-смыслову спрямованість. Чуттєве сприйняття переходить у абстрактне мислення і стає узагальнюючою моделлю або сутнісною закономірністю самого ж себе, а після цього повертається до своїх витоків - реального світу. Це повернення можливе лише через дійсну повсякденну життєдіяльність людей. Тоду "символ - ...це не просте відображення, а таке, яке є обрамленим засобами абстрактного мислення і знову повертається до ... речі, але вже дає цю річ у переробленій для цілей людини і претвореній формі". [8] В аспекті цієї третьої своєї сторони символ виступає як носій значної смыслові енергії культурно-соціального перетворення світу.

Таким чином, символ можна визначити як безмежну в своїй смысловій глибині єдину, і водночас подільну цілісність чуттєвого та абстрактного, одиничного та загального, сутності і явища. Він являє собою модельно-цілісне, закономірно-сутнісне відображення об'єктивної реальності, у якому при допомозі наочного образу виступає узагальнений принцип конструювання цієї дійсності, який потенційно містить, по-перше, всі її можливі прояви, а, по-друге, наділений здатністю практичного перетворення цієї дійсності: "Символ є такою ... побудовою, котра становить принцип для нашої практики і навіть для нескінченної кількості наших практичних творчих перероблювань дійсності". [8]

Що ж становить основу символу, котра дозволяє з'єднати в ньому у єдину цілісність одиничне і загальне, чуттєве і абстрактне? Такою основою є ідея, завдяки їй символ і виступає як цілісність. Ідея являє собою найвищу форму пізнавального відношення до світу, яке відрізняється від поняття деякими особливостями. В ідеї максимально співпадають зміст пізнання з об'єктивною дійсністю. Речі у ній представлені не лише у своїй абстрактній загальності, але й у своїй конкретній необхідності. Будь-яка річ в ідеї проявляється не лише у своїй природній данності, але, передусім, в культурному людському бутті, тобто як певний бажаний, ідеально уявний предмет світу людського життя. Ідея завжди спрямована на деякі ціннісні орієнтації. Речі в ній відображаються у вигляді ідеалу: не такими як вони є, але такими, якими вони мали би бути. Таким чином, ідея є полем перехрещення двох сфер реальності - природної та практичної - доцільної або культурної. Якщо функціонування понять пов'язане суто логіко-дискурсивним знанням, то ідея завжди діє у зв'язку з цілісною природою людини. Вона завжди звертається до сукупного людського буття.

Література:

1. Огієнко І. Українська культура.- К., 1992. - С.20.
2. Огієнко І. Як живе кожна мова/ /Рідна мова.-Варшава, 1935.- С.23.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвистическая теория слова.- М., 1980.- С.70.
4. П.П. Кононенко. Українознавство. - К.: Заповіт, 1994. - С.135.
5. Лобода А.М. Заслуги М.А.Максимовича в області языка и словесности// Чтения Исторического общества Нестора Летописца. - Кн.18, вып.ІІІ и ІV.- К., 1905.- С.118.
6. Максимович М.А. Предисловие// Малороссийские песни, изданные М.О.Максимовичем.-М.,1827.- С.ІХ.
7. Потебня А.А. О связи некоторых представлений в языке// Филологические записки.-1864, вып 3.- С.4.
8. Понимание как методологическая проблема. – К. – 1982. – С. 202.
9. Элиаде М. Космос и история. М.- 1987. – С.156, 157.
10. Потебня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Т. 2.- Варшава. – 1887. – С. 59.